

Slachta Krisztina

Láthatatlan erőszak

Az állambiztonsági szervek láthatatlan jelenlétének erőterei és ellenségképeinek rendszere – értelmezési és elemzési lehetőségek

A szovjet blokkhoz tartozó kelet-európai országok állambiztonsági szervei az adott országok szovjetizálódásával párhuzamosan, illetve annak első lépéseként, a további folyamatokat megelőzve és megelőlegezve, szovjet mintára jöttek létre. Az 1950-es évekre jellemző nyílt vagy titkolt, de a társadalom minden tagja számára nyilvánvaló fizikai erőszakot alkalmazó állambiztonsági gyakorlatot az 1960-as évektől felváltotta az egyre kifinomultabb pszichikai erőszak.¹ Az 1960-as évektől mindinkább jellemzővé vált az állambiztonsági szervek rafinált, kvázi láthatatlan jelenléte, az 1970-es évektől pedig többnyire már az állambiztonság, a belügyi szervek által letartóztatott, kihallgatott, vizsgálati fogságba került áldozatoknak sem kellett fizikai terrort átélniük. Tanulmányomban a keletnémet és a magyar állambiztonság történetére vonatkozó kutatásaimra² alapozva járom körül a láthatatlan erőszak³ fogalmi értelmezési lehetőségeit a kommunista diktatúrákban, valamint elméleti és módszertani vizsgálatának lehetőségeit és kerekeit elemzem.

A nemzetközi elszigeteltségből kitörni vágyó kelet-európai országok nem engedhették meg maguknak, hogy a korábban bebörtönzött emigránsok, kivásárolt politikai foglyok Nyugaton elmeséljék az átélt borzalmakat és – az adott állambiztonsági szervek tagjainak gondolatmenete szerint – ott tőkét kovácsoljanak az élettörténetük nyilvánosságra hozatalából, és politikai hangulatkeltésre, ellenséges propaganda terjesztésére használják fel azt.⁴

Az állambiztonsági szervek hivatásos állományába az 1960-as évek elejétől egyre képzettebb, sőt, egyre speciálisabban képzett hivatásosok kerültek, akik nemcsak jogi, bűnüldözési és kriminalisztikai, de különleges állambiztonsági képzést is kaptak. Az NDK-ban a vizsgálati főosztályon⁵ dolgozók sajátos pszichológiai képzésben is részesültek, amit vallatáskor használtak nagyon kegyetlen módon, egyben igen hatékonyan. A Stasi⁶ önálló „jogi főiskolát” (Juristische Hochschule des MfS) működtetett Potsdamban,⁷ a magyar állomány

¹ Gieseke 2001: 23.

² Például: Slachta 2011, 2016, 2017, 2018, 2019.

³ Baberowski 2019: 130–135; Galtung 1982: 9–16; Tomka 2018: 174.

⁴ Hürtgen 2014: 242–253.

⁵ Ministerium für Staatssicherheit (MfS), Hauptabteilung IX.

⁶ Ministerium für Staatssicherheit (MfS), az NDK Állambiztonsági Minisztériuma, közkeletű nevén a Stasi.

⁷ Förster 1996, 1997, 1998; Gieseke 1994.

a Rendőrtiszti Főiskola keretén belül kapott speciális, alapvetően jogi, kriminalisztikai jellegű képzést. A magyar állambiztonság hivatásos állományának, illetve képzésének professzionalizálódásáról a korszakban készült szakdolgozatok és az állambiztonsági munkát elméleti szempontból megalapozó tanulmányok is árulkodnak.⁸

Az állambiztonság tevékenysége nemcsak hatásában, vagyis a fizikai erőszak, a konkrét fizikai kínzások elhagyásában vált egyre láthatatlanabbá, hanem a városi térben is: a magyarországi állambiztonság egységei a helyi, megyei vagy fővárosi rendőr-főkapitányságok, illetve a Belügyminisztérium épületein belül végezték tevékenységüket – nem lehetett tehát tudni, hogy ki hol dolgozik valójában, vagy éppen hová vitték, hová hívták be az embert. Az NDK-ban ugyan külön minisztériumként tevékenykedett a Stasi, így főleg a vidéki kirendeltségek esetében egyértelmű volt, hogy hol működik az állambiztonság, a minisztérium kelet-berlini központjának tömbjét⁹ és vizsgálati fogdáit azonban a környező utcákba való behajtás, gyalogos bejutás ellenőrzésével és korlátozásával sikerült láthatatlanná tenni.¹⁰ Potsdam azon részét pedig, ahol az NDK-ban állomásozó szovjetek és a KGB központja, valamint a már említett Stasi-főiskola volt, a helyiek csak tiltott városként emlegették, mivel teljesen el volt zárva a környezetétől, tilos volt a belépés a civilek, egyszerű állampolgárok számára.¹¹

A keletnémet állambiztonság nemcsak a rendszer ellenzékéhez soroltakkal szemben lépett fel, hanem a csendes többség életét is alapjaiban befolyásolta. A hétköznapi élet minden területére behatolt, az állampolgárok állandó és teljes körű megfigyelésének megvalósítására törekedett. A rendszerváltás idejére a Stasi az egykori NDK lakosságszámához viszonyítva a világ legnagyobb titkosszolgálatává nőtte ki magát, és példa nélküli módon sikerült megvalósítania a társadalom majdnem tökéletes megfigyelését. Ezzel szemben a magyar állambiztonság egyre konkrétabb és kisebb ellenségcsoportokat definiált, ellenségképeket konstruált, illetve olyan, már ellenségként definiált csoportok megfigyelését vitte tovább, amelyeket a kommunista diktatúra már kiépülésekor kiszemelt, így az ezekhez kapcsolódó ellenségképeknek már úgymond megvolt a diktatúrán belüli beágyazottsága.

⁸ Sajnos e forráscsoport tudományos igényű elemző feldolgozása még nem történt meg, az ÁBTLL állományában közel 400 szakdolgozat található. Lásd például: ÁBTLL 4.1. A-2087. Az operatív úton nyert bizonyítékok jogi erejűvé tételének áttekintése. 1978.

⁹ A Stasi központi épületeiben jelenleg kiállítás és a BStU (Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik) levéltára található: <https://www.stasimuseum.de/> – utolsó letöltés: 2019. november 22.

¹⁰ Hohenschönhausen központi vizsgálati fogda és börtön, jelenleg emlékhely és kiállítás: <https://www.stiftung-hsh.de/> – utolsó letöltés: 2019. november 22.

¹¹ Jelenleg emlékhely és kiállítás Leistikowstraße Potsdam: <https://www.leistikowstrasse-sbg.de/> – utolsó letöltés: 2019. november 22.

KOMMUNIKATÍV EMLÉKEZET – ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK

A klasszikus weberi definíció szerint a racionális állam a legitim erőszak monopóliumával rendelkező intézményes uralmi szervezet, az állam hatalma tehát legitimitáson alapul, modern államok esetében ez a törvényesség, a legalitás.¹² Az állami szervezetek működését racionális jogszabályok szabályozzák, az állam és szervezetei üzemszerűen, kiszámíthatóan, demokratikusan működnek, ellenőrizhetőek, vezetői felelősségre vonhatóak.¹³ Ezzel szemben egy diktatúra illegitim, nem igazolt, a társadalom többsége által nem elfogadott állami hatalom: a legitimitási feltételeknek nem megfelelő állami, hatalmi, uralmi rendszer. Az illegitim állam alapja tehát nem a „legitim erőszak monopóliuma”, hanem éppen hogy a nem legitim módon bevetett erőszak és megfélemlítés. Az erőszak és az erőszak alkalmazása vagy annak lehetősége állambiztonsági részről jogsértő, jogszerűtlen, jogi következmények nélküli monopólium. Illegitim államok erőszakszervezetei jellemzően együttesen érvényesített és intézményesített erőszak-alkalmazással lépnek fel az államhatalom, az állampárt, a totalitárius diktatúra vagy a diktátor személyes érdekszerének megfelelően¹⁴ – ám attól az még nem válik legitim állammá, vagy legitim módon alkalmazott erőszakká.

Az 1950-es évek kelet-európai diktatúráira, a diktatúra kiépítésének fázisára jellemző fizikai terror, valamint egy-egy felkelés, forradalom brutális leverésének kollektív tapasztalata és emléke minden érintett ország társadalmában – és tézisem szerint a keleti blokk többi, *baráti szocialista* országáiban is – évtizedekre megalapozta a kölcsönös óvatosság beidegződését. Kialakult a nyilvános és fél-nyilvános terek kölcsönösen kódolt beszédmódjainak, illetve elhallgatásainak, tabusításainak rendszere, ezek a tapasztalatok és emlékek tehát a kollektív kulturális emlékezet¹⁵ részévé váltak. A kelet-európai diktatúrák állambiztonsági ellenőrzése az 1950-es évek végétől, az 1960-as évek elejétől éppen a korábbi felkelések, forradalmak tapasztalataira építve már nemcsak a rendszer – nyílt vagy csak vélt – *ellenségei* ellen irányult, hanem igyekezett minél inkább átfogni az adott ország teljes társadalmát és a mindennapi életterek teljes körét, lefedni azt a munkahelyektől a kultúra terein át, az oktatás, a szabadidő, a lakóhelyek, az intézmények teljes palettájáig, a lakosság mozgásának, engedélyezett utazásainak teljes territóriumáig.

A fizikai erőszak alkalmazásának, *bevetésének* kollektív tapasztalata és kollektív traumatikus emléke, vagy *csak* kollektív kulturális emlékezte azokra a generációkra, egy-egy közösség, társadalom azon tagjaira is áthagyományozódott, akik az adott eseményekben nem is vettek részt, nem érte őket fizikai erőszak, és még annak látványa sem hatott közvetlenül traumatizáló élményként rájuk.

¹² Weber 1998: 162.

¹³ Balogh 2011: 124–127.

¹⁴ E klasszikus definíció alapján a 20. század folyamán az olasz és a német fasizmus, valamint a kommunista, szovjet típusú diktatúrák sorolhatók ebbe a kategóriába.

¹⁵ Assmann 1999.

A tabusított és traumatizáló, több generáción át is traumatikusan ható események áthagyományozódását a közösség szintjén a kollektív és a kulturális emlékezet mechanizmusai határozzák meg. Az egyén és a család szintjén ugyanez a jelenség a kumulatív kommunikatív emlékezet – Harald Welzer által részleteiben kidolgozott – elmélete¹⁶ felől közelíthető meg: Welzer szerint az emlékezet önmagában nem létezik, hanem előfeltételezi a kommunikatív emlékezetet, és mivel az emlékezet már eleve társas, közösségi, családi lényegű, így kumulatív, kollektív és egyben kommunikatív emlékezetként kell felfognunk.¹⁷ Welzer és munkatársai *Opa war kein Nazi* címmel publikált kutatásukban azt a folyamatot elemezték, melynek során a fiatalabb generációk a saját családi narratívájuk elemeit úgy értelmezik, és a hiányos – vagy éppen részlegesen elhallgatott – puzzle-t a kumulatív heroizációnak nevezett folyamat során tudattalanul is úgy egészítik ki, hogy a nagyszülők II. világháborús tevékenysége a kollektív emlékezetben pozitívként megítélt cselekvésmintákat kövesse.¹⁸

Az állambiztonsági szervek láthatatlan jelenlétének láthatatlan erőszakként való definiálása egy hasonló transzgenerációs és egyben transznacionális folyamat eredménye, és a kumulatív, kollektív, kommunikatív emlékezet elméleti keretében értelmezhető. A kumulatív heroizáció folyamata ez esetben nem a korábbi generációk tetteinek a hivatalos emlékezetkultúra elemeivel való megfeleltetéseként jelenik meg, hanem a közelmúlt eseményeiről jellemzően informális, privát csatornákon terjedő hírek és történetek áthagyományozódásával, az átélt, elszennvedett vagy csak látott erőszak kommunikatív emlékezeteként.

Az államhatalom és erőszak szervezetei által elkövetett – egy diktatúra esetében illegitim – fizikai erőszaknak tehát nemcsak az a célja, hogy akik ellen konkrétan irányul, azokat megsemmisítse vagy fizikai fájdalmat okozzon nekik, hanem hogy az elkövetett erőszakra vonatkozó információval, az áldozatok közszemlére tételével, esetenként totális eltüntetésével, illetve a bármikor lecsapni kész irracionális és illegitim erőszak lehetőségével tartsa rettegésben, vagyis rendben a megszállt, leigázott, elfoglalt területet, társadalmat. A kelet-európai országok szovjet mintára, szovjet tanácsadók vezetésével kiépült állambiztonsági szervei tökélyre fejlesztették ezt a folyamatot, túlteljesítették a Moszkvából kapott házi feladatot:¹⁹ az 1945–1949 közötti tevékenységük, illetve az 1953-as és 1956-os felkelések, forradalmak utáni megtorlás olyannyira sikeres és hatékony volt, hogy – 1968-at kivéve – nyílt összecsapásra többé nem is került sor.

A kommunista diktatúrák többek között éppen azért tudták olyan rövid idő alatt kiépíteni, megszilárdítani és oly hosszú időre megtartani hatalmukat, mert az állambiztonsági szervek pusztán a – tényleges vagy feltételezett – jelenlétükkel, a szervezeteik működésére vonatkozó ismeret, homályos kollektív tudás, vagyis emlékezet révén a kiszámíthatatlan, önkényes, jogtalan és bármikor lecsapni kész

¹⁶ Welzer 2005.

¹⁷ Welzer 2005: 16, 46.

¹⁸ Welzer–Möller–Tschuggnall 2002: 64, 196.

¹⁹ Gyarmati György állambiztonsági témájú előadásainak kedvelt szófordulata.

erőszakot jelenítették meg. A tabusított kollektív és transzgenerációs traumaként ható, intézményesített, ám attól még illegitim erőszakhullámok emléke, egy-egy újabb önkényes erőszakos tett, hatalmi túlkapás mindenkori lehetőségének kollektív beidegződése láthatatlan erőszakként lengte be a szocialista-kommunista diktatúrákat, ráakódott a mindennapok világára, megbénította a kelet-európai országok állampolgárait.

A láthatatlan erőszak, mint a szocialista-kommunista diktatúrákban az állam és képviselői által elkövetett illegitim erőszak, tehát áthagyományozódott, azaz transzgenerációs és transznacionális, kumulatív és egyben tabusított, kollektív kommunikatív emlékezetként értelmezhető. A diktatúra hatalma nem feltétlenül a fizikai, konkrét és közvetlenül elszenvedett, és nem is az egyént vagy egy kisebb csoportot reális veszélyként fenyegető erőszakon alapszik, hanem annak lehetőségén: egy korábban, mások által elszenvedett illegitim erőszak kumulatív kommunikatív emlékezetén, az illegitim és irracionális erőszak bármikor lehetséges újbóli elkövetkezésének vélelmén. Ez a fenyegető, félelemmel, tabujelzésekkel teli mentális tér a maga láthatatlanságában – vagy inkább annak ellenére – nagyon is érzékelhető volt ezeknek az országoknak a mindennapjaiban: a hétköznapi beszélgetésekben, az elhallgatásokban, a tabusításokban, a hétköznapi életet megbénító öncenzúra rendszerében.

Az elhallgatások egyrészt abban az értelemben uralták a mindennapokat, hogy bizonyos témákról eleve nem beszéltek a nyilvános és félnyilvános terekben (munkahelyen, utcán, presszóban, kocsmában), sőt otthon, a családban sem, vagyis minden magán, félmagán és nyilvános térnek megvolt a maga tabuügyteménye. Másrészt elhallgatások rendszere szőtte be a társadalmat abban az értelemben is, hogy azonnal elhallgatott még a suttozás és a kódolt beszéd is, amikor X. Y., akiről mindenki tudta vagy tudni vélte, hogy párttag, párttitkár, szakszervezeti bizalmi, személyzetis vagy éppen az állambiztonságnak dolgozó személy, belépett az adott térbe. Az elhallgatások áthagyományozódása ebben a tekintetben is észrevétlenül zajlott: a gyerekek belenőttek azokba a helyzetekbe, amikor elhangzott egy *nicht vor dem Kind*, vagy egyszerűen csak hirtelen mindenki elhallgatott vagy suttozni kezdett. A hiányzó információdarabok ez esetben nem a hivatalos emlékezetkultúra elemeivel egészültek ki,²⁰ hanem a bizonytalan, ismeretlen, kiszámíthatatlan erőszak bekövetkeztétől való félelmével, a suttozva terjedő hírek és hírmorz�ák kumulatív kollektív emlékezetével.

DISKURZUSTÖRTÉNET – MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

Az állambiztonsági iratokat egyrészt a magyar állambiztonsági szervek történetét kirajzoló puzzle-darabokként, intézménytörténeti forrásokként, másrészt az adott megfigyelt csoport, család, személy történetére vonatkozó forrásként kezeli

²⁰ Welzer–Moller–Tschuggnall 2002: 196, 205.

a történettudomány. Ez a vitathatatlanul különleges forrásanyag mindemellett társadalomtörténeti, életmódtörténeti forrásként is értelmezhető. Az állambiztonság gyűjtőköre sajátos logikát követett: az egyes iratcsoportok, mint például az ún. objektumdossziék, vagy akár az ügynöki munkadossziék egyszerre tartalmaznak jelentéseket az adott intézményről, a megfigyelték köréről és tágabb környezetükről, s mindezt olyan részletességgel és olyan sajátos perspektívában, melyet kevés más forráscsoport tud visszaadni. Az egy-egy konkrét települést átfogó dossziék jelentései olyan széles képet rajzolnak a helyi társadalomról, a helyi egyházi személyekről, az iskolákról és tanáraikról, a helyi térsz problémáiról vagy az ott élő nemzetiségekről,²¹ hogy azok a konvencionális történeti forrásokkal egybevetve akár helytörténeti, egyháztörténeti, gazdaságtörténeti, néprajzi kutatásokhoz is felhasználhatók. Egyes iratcsoportok a nemzetközi kulturális és gazdasági kapcsolatok történetére, például a nyugatnémet–magyar, illetve német–német kapcsolatok történetére vonatkozó forrásként, az életmódtörténet, a hétköznapi élet történetének talán legkülönösebb forrásaiként is kezelhetők.

Szűkebb kutatási területem, az idegenforgalom ellenőrzése, a kitelepítettek és az emigránsok kapcsolatai, rokonlátogatásai során keletkezett állambiztonsági iratok az emberek hétköznapi életét befolyásoló diktatúra működését teszik érthetőbbé, és jól érzékeltetik a hatalom által kreált ellenségképet, az önmaga számára munkát és feladatot teremtő bürokratikus hivatali monstrummá váló állambiztonsági szervek működését. A turistaként vagy rokonlátogatóként utazók megfigyelése a diktatórikus állam egészének jellemvonása volt, és az állambiztonság működését alapvetően meghatározó paranoia szellemében zajlott. A besúgók jelentései azonban az ilyen irányú információéhség kielégítése mellett olyan részleteket is rögzítettek az utazások és a látogatások körülményeiről, a környezetükben élők szokásairól, melyeket más, az életmódtörténet szempontjából hagyományosnak tekinthető forrásokból, fényképekből, képeslapokból, filmfelvételekből nehezen vagy egyáltalán nem ismerhetnénk meg.

Az állambiztonsági szolgálatok iratai több szinten is értelmezhetők. Elsődleges jelentésükben egy-egy konkrét esetet írnak le, amelynek megismerhetjük szereplőit, helyszíneit, eseményeit. Kirajzolódik azonban ezen túl az állambiztonsági szolgálatok működésére, felépítésére, módszereire vonatkozó ismeretanyag is. A jelentések vizsgálhatók nyelvi szempontból: egyes jellegzetes szavak, szófordulatok, nyelvtani szerkezetek sajátos állambiztonsági nyelvezetet, egy rideg és kiszámíthatósága ellenére mégis irracionális világot hoznak létre, és hozzátartoznak a belügyi iratok és jelentések által keltett atmoszférához, a kor immanens jellemzőihez.²² Ennek a sajátos nyelvnek a nem ismerete csak tovább fokozza a kiszolgáltatottság érzését még az iratok több évtizeddel későbbi olvasása közben is, amikor pedig már állambiztonsági szótárakat²³ is használhatunk az összes

²¹ Lásd például: ÁBTL 3.1.2. M-23 281. „Csilla”; uo. M-30 265. „Kardos” és uo. M-31 526. „Kardos”; uo. M-32 729. „Rozgonyi”.

²² Például: Bergmann 1999.

²³ Például: Cseh 1999; Suckut 2001.

rejtélyes rövidítés és kifejezés feloldásához. A dokumentumok elsődleges jelentése mögötti tartalmak feltárásának segítségével kirajzolódik, hogyan befolyásolta az állambiztonsági szolgálatok létének több évtizedes tudata az emberek életét, milyen hatással volt az állampolgárok hétköznapijaira, gondolkodásmódjára.

E jelentési szintek alatt találjuk meg a további szemantikai szinteket. Az elsődleges olvasat mögött feltárul a hatalom eszközeként, „szemeként és füleként” működő állambiztonság struktúrája, működési mechanizmusa, gondolkodásmódja és a hatalom által az adott ország lakosságáról alkotott torz, a folyamatos megfigyelő szemüvegén keresztül látott kép. Ebben a torz tükörben feltárul a folyamatosan megfigyelt társadalom torzított emlékezete, többszörös fénytörésben jelenik meg önmagáról alkotott képe, viszonya a hatalomhoz, a hatalmat megjelenítő állambiztonsághoz és önmagához.²⁴ A titkos munkatárs, a besúgó ugyan megfigyelője egy társadalomnak, egy kis közösségnek, de egyben tagja is: amit észrevesz és kiemel, az róla és a megfigyelt közösségről egyaránt pótolhatatlan forrásértékű pillanatfelvétel.

A lakosság, ezen belül az utazók, látogatók és turisták állambiztonsági kontrolljának története ugyanakkor elsődlegesen az ellenségképek története. Ezen ellenségképek konstrukciójának folyamatát leginkább a diskurzustörténet módszereivel lehet feltárni, melynek során a bűnbakképzés elméletei lehetnek segítségünkre. Az állambiztonsági szerveket a pártállami struktúrában elfoglalt helyük és rendszerszintű pártirányításuk mellett, illetve éppen annak ellenére, az 1960-as években már egy önálló ellenségkép-kreáló entitásként vizsgálhatjuk. A politikai rendőrség, illetve az állambiztonság működésének kezdeti időszakában, az 1940-es évek második felében készen kapta az ellenséges csoportok körének listáját a szovjet rendszer képviselőitől, a szovjet tanácsadóktól. Nem merült fel az ellenségek definiálásának, újradefiniálásának igénye vagy feladata az 1950-es évek első felében sem. A forradalmat – a hatalom szerint – kirobbantó csoportok is eleve adottnak tekinthetők, 1956 után az 1953-as kelet-berlini felkelés leverését követő fellépést lehetett másolni: a munkások és fiatalok által kirobbantott forradalmak mögött a nyugati emigráns, revansista, fasiszta restaurációt vélelmezték. A szovjet és a helyi kommunista elit értelmezésében az NDK esetében a tulajdonaiktól megfosztott porosz arisztokrácia, Magyarország esetében a horthysta katonatisztek és a letűnt korszak elitje állt az ellenforradalmi kísérlet mögött.

Az 1956-os forradalom leverését, majd az 1960-as évek elejének amnesztiáit követő időszakban azonban új ellenségképekre volt szüksége a magyar állambiztonságnak is. A hidegháborús hisztéria enyhülni látszott, a forradalom újbóli fellángolásának előkészületeit sem sikerült bizonyítani. A belügyminiszteri és állambiztonsági miniszterhelyettesi szintű parancsok és végrehajtási utasítások, az időszakos és tematikus összefoglaló jelentések, értékelések, valamint belső felhasználásra szánt tanulmányok, szakdolgozatok, tájékoztatók és tankönyvek

²⁴ Gyarmati 2011: 87–91.

rendszeresen építették fel azokat az ellenségképeket, amelyek az állambiztonság mindennapi munkáját meghatározták, annak elméleti és eszmei keretét adták.

A rokonlátogató kitelepített németek, a svábok elleni állambiztonsági fellépés történetét feltáró kutatásom kiindulópontja szerint az ún. sváb vonal²⁵ is egy sikeres belső ellenségkép-kreálás eredménye, melynek csúcsai egy-egy leplezett kémügy során a nyilvánosságot is elérték. A rokonlátogatók elleni fellépés fő érve a nyugatnémet hírszerzés, a BND²⁶ tevékenységének elhárítása volt, azaz a magyar állambiztonsági iratokban foglaltakat alapvetően a BND-iratokkal összevetve lehetne elemezni. Az akkori nyugatnémet hírszerzés azonban az NSZK hírszerző szerveként máig működik, így iratanyagának kutathatósága erősen korlátozott – külső kutatók számára gyakorlatilag lehetetlen. A kelet-európai állambiztonsági szervezetek iratai az 1989–1990-es rendszerváltások után levéltárakba kerültek, az érintettek, a tudomány és a sajtó számára is kutathatók, hozzáférhetőek, a szervezetek történetéről pedig mára számos írás jelent meg. A nyugati demokratikus országokban működő titkosszolgálatok története azonban ma sem kutatható, a legtöbb iratot automatikusan 70, de gyakran 90 évre titkosítják. Az iratanyag felettébb kényes információkat tartalmazhat, hiszen egy-egy ország nemcsak a szovjetek ellen kémkedett, hanem saját, ún. belső ellensége feltérképezését is végezte, amibe akár a politikai ellenfelek, az egyházi és gazdasági élet szereplői is beletartozhattak.

A mai Németországban, példa nélküli módon, 2011 óta működik a BND és a szövetségi kormány megbízásából egy ún. Független Történetész Bizottság, melynek tagjai nemcsak azt a néhány iratot kutathatják, melyeket a BND átadott a Szövetségi Levéltárnak, hanem annál sokkal több aktába is belenézhetnek. A titkosszolgálat történetének kutatására vonatkozó megbízás azonban csak 1968-ig szól, addig az időpontig, amíg Reinhard Gehlen volt a szervezet vezetője.²⁷ A bizottság publikációs segítségével töredékes lehetőség nyílik tehát például a magyar állambiztonsági szervek tevékenységével való összevetésre. A források elsődleges tanulmányozása hiányában a 2013 óta folyamatosan megjelenő publikációkra²⁸ támaszkodva kaphatunk némi képet a BND vasfüggöny mögötti, azon belül pedig Magyarországon 1968 előtt folytatott tevékenységéről, ami ugyan némi támpontot nyújt, de nem pótolhatja a levéltári források közvetlen kutatását. Éppen e torz forrásadottságok miatt kiemelten fontos a megismerhető magyar állambiztonsági iratokban foglaltak diskurzustörténeti elemzése, vala-

²⁵ Az állambiztonsági munkában vonalas elvnek nevezték a társadalom, a közelet egy-egy szegmensét, melyet szisztematikusan ellenőriztek, megfigyeltek, „feldolgoztak”, mint például egyház, kultúra, nemzetiségek, szubkultúrák, vagy a gazdaság különböző területei (Engelmann 2011: 203).

²⁶ Bundesnachrichtendienst, BND, Szövetségi Hírszerző Szolgálat, <https://www.bnd.bund.de> – utolsó letöltés: 2019. augusztus 20.

²⁷ <http://www.uhk-bnd.de> – utolsó letöltés: 2019. október 25.

²⁸ http://www.uhk-bnd.de/?page_id=340 – utolsó letöltés: 2019. október 25.

mint a kitelepítettek és rokonlátogatók történetének az NSZK-ban fennmaradt forrásaival való párhuzamos összevetése.

A diskurzustörténet, illetve a történeti diskurzuselemzés elmélete²⁹ és módszertana társadalmi, politikai fogalmak történeti vetületének vizsgálatára épül. Alapja a Koselleck-féle fogalomtörténet és történeti fogalomelemzés,³⁰ valamint az aszimmetrikus ellenfogalmak elmélete,³¹ de a bűnbakképzés, az ellenségkép-konstrukció³² elméleti alapvetéseit is érdemes figyelembe venni hozzá. Ezen elméleti vértet segítést nyújthat abban, hogy az állambiztonsági iratok elemzése során elkülöníthető legyen az elsődleges jelentési szint magától az ellenségképtől, illetve az azt reprezentáló szóhasználatától, és kikristályosodjon annak konstrukció jellege. E szálak mentén elindulva újabb olvasatok rajzolódhatnak ki az állambiztonsági iratok elemzésével, az elméleti vértet azonban a módszertani alapvetések meghatározását követeli.

Achim Landwehr, a történeti diskurzuselemzés módszertanáról szóló összefoglaló kézikönyvében³³ úgy definiálja a módszert, hogy „a történeti diskurzuselemzés alapvetően a szociokulturális valóságok konstrukció jellegéből indul ki”,³⁴ miközben maga is bevallja, hogy nem igazán van általánosan használható módszertan a diskurzuselemzéshez.³⁵ Első módszertani ajánlásként annak definiálását javasolja, hogy egyáltalán mi az a diskurzus, vagyis a történeti elemzés során legelőször azt kell tisztáznunk, hogy tárgyunk egyáltalán diskurzus-e. Landwehr szerint célszerű nemcsak egy konkrét csoport, intézmény vagy jelenség vizsgálatára koncentrálni, hanem egy-egy tematikus összefüggésen keresztül érdemes a történeti valóságok konstrukció jellegét is feltárni.³⁶ A módszertan következő ajánlása a szövegtörzset, azaz azon forrásbázis körülhatárolása, amely szövegeken a kérdéses diskurzus elemeit vizsgáljuk, ezt pedig a szövegek keletkezési kontextusának meghatározása, majd elemzése követi.³⁷ A már ismertetett forrásbázis, melyben nemcsak az állambiztonsági iratok, azaz az állambiztonság belső diskurzusának „terméke” áll az elemzés középpontjában, hanem számos más forrás is kiegészíti azt, megfelelő alapja lehet egy diskurzustörténeti elemzésnek. Az állambiztonság belső kommunikációja saját feladatairól, tevékenységéről és terveiről, azaz ellenségképeiről tehát ugyan egy szűk és zárt, de mindenképpen diskurzusnak tekinthető és elemezhető rendszer.

A kiválasztott szövegekben ezután azoknak a kijelentéseknek és megállapításoknak a feltárása következik, amelyek rendszeresen visszatérnek, és funkcionális

²⁹ Foucault 1991. A diskurzus fogalmának fogalom- és tudománytörténeti összefoglalása: Mills 2007.

³⁰ Koselleck 2006.

³¹ Koselleck 1997.

³² László 2013; Pók 2013.

³³ Landwehr 2008, 2018.

³⁴ Landwehr 2008: 98. A társadalmi valóság(ok) konstrukció jellegéről: Berger–Luckmann 1998.

³⁵ Landwehr 2008: 100.

³⁶ Landwehr 2008: 101–103.

³⁷ Landwehr 2008: 103–110.

szerepük van a diskurzus konstituálódásában, amelyekben tehát megragadható a diskurzus konstrukció jellege. Landwehr hangsúlyozza azonban azt is, hogy nem szabad egyenlőségjelet tenni e kiválasztott kijelentések és maga a diskurzus közé, a kijelentésekből nem következik egy az egyben a diskurzus maga, sokkal inkább arról van szó, hogy kijelentés és diskurzus kölcsönösen feltételezik és meghatározzák egymást, a közöttük lévő viszony pedig strukturált és strukturáló is egyben.³⁸ A diskurzus tehát történeti aspektusban is egy kommunikációs szituációban jön létre, melynek során megfelelő mennyiségű kijelentés konstituálja a valóságot. E kijelentések lehatárolása és elemzése révén ragadható meg maga a diskurzus, illetve az a történeti változás, az a folyamat, melynek során a kijelentések, vagyis érvelések, koncepciók, bizonyos szavak és kifejezések használata vagy éppen elhagyása révén létrejön a (történeti) társadalmi valóság konstrukciója.³⁹ Különösen jól alkalmazható Landwehr szerint a történeti diskurzuselemzés módszere idegenellenes jelentéstartalmú diskurzusok elemzésére, ahol kifejezetten jól és viszonylag könnyen megragadható a diskurzus (ki)alakulásának folyamata: mint például a kulturális és társadalmi rend fenyegetettsége a másság révén, a gazdasági érdekek fenyegetettsége a konkurenciaharc által. Ebben a relációban viszonylag könnyen azonosíthatók a vizsgált diskurzussal kapcsolatos térbeli és időbeli határok, az idegen és az ismert, a más és a saját társadalmi rend(-szer) jellemzői, aminek révén feltárul a történeti diskurzus feltételezett célja is.⁴⁰

A diskurzustörténet módszertana ezen a ponton szorosan kapcsolódik Koselleck aszimmetrikus ellenfogalmakra vonatkozó elméletéhez, ami szintén alkalmazható a kitelepítettek és rokonlátogatók állambiztonsági ellenőrzésének elemzésekor. Koselleck szerint azok a fogalompárok aszimmetrikusak, amelyek egyik elemükben egyértelműen pozitívak, másik elemükben pedig kirekesztőek, negatívak, pejoratív tartalmat hordoznak. Egy-egy társadalom, közösség, kisebb csoport tagjai ilyen jellegű fogalmakkal határozzák meg magukat, illetve határolják el saját csoportjukat a csoportjukhoz nem tartozóktól. Mindezen túl kiemelt jelentősége van a konkrét fogalomhasználatnak: ha egy csoportot leki-csinylő megnevezéssel illetnek, az elhatárolódás egyben egyenlőtlenséget jelöl, azaz a fogalomhasználat aszimmetrikussá válik.⁴¹

Ebben az értelmezési keretben is megragadható a magyar állambiztonság ellenségkép-konstruáló gyakorlata, hiszen mi más lenne a mi, vagyis a magyarországi kommunista-szocialista rendszer és állambiztonsága, és ők, az ellenség, ez esetben a nyugati imperialista, revansista, a magyarországi rendszerrel eleve ellenséges magatartást tanúsító svábok, vagyis a rokonlátogatók csoportjának rendszerszintű szembeállítás, mint ellentétes fogalompár, aszimmetrikus ellenfogalom. Az állambiztonság belső kommunikációjának és ellenségkép-konstrukciójának e lépését azonban megelőzte a svábok, a magyarországi németek mint

³⁸ Landwehr 2008: 110–115, 127.

³⁹ Landwehr 2008: 128.

⁴⁰ Landwehr 2008: 129.

⁴¹ Koselleck 1997: 5–8.

ellenséges csoport definiálása, a társadalmi közbeszédben ellenséggé nyilvánítása, hiszen ez a folyamat már 1944 decemberében megkezdődött, és a németek elleni kollektív szankciók és jogfosztások sorozatába torkollott.⁴²

AZ ÁLLAMBIZTONSÁG ELLENSÉGKÉPEINEK RENDSZERE

A magyar politikai rendőrség, állambiztonság szovjet iránymutatás mellett, a szovjet politikai modell alapján aktívan részt vett a szovjet típusú kommunista diktatúra kiépítésében.⁴³ Ez a kiindulási pont alapvetően meghatározta ellenségképeinek körét is, ami az 1940-es évek második felétől egészen az 1960-as évek elejéig egybeesett az állam ideológiai alapon kreált ellenségeinek körével. Az államhatalom által irányított propagandagépezetként működő sajtó minden ellenségképek kialakításának és fenntartásának, illetve továbbéltetésének eszköze volt.

Míg az 1956-os forradalom leverése után, az 1960-as évek elejétől-közepétől továbbra is az állambiztonság látókörében maradtak a korábbi ellenségek, főként értelmiségiek, írók, egyházi személyek, 1945 előtti katonatisztek és politikusok,⁴⁴ addig a társadalom nagyobb csoportjait érintő ellenségkép-kreálás, ellenségkeresés és -generálás visszaszorult. A Kádár-rendszer a társadalom széles rétegeivel való megbékélés szándékára épült,⁴⁵ így a hatalom állambiztonsági szerve sem állhatott már harcban az ország szinte teljes lakosságával. Az egyre bürokratizálódó és egyre bürokratikusabb módszerekkel dolgozó belügyi apparátus mind jobban eltávolodott a „kézzelfogható” ellenségek világától, és egyre inkább a szervezet belső diskurzusában konstruált vagy tovább éltetett korábbi ellenségképek foglya maradt.

Az állambiztonsági szervek nemcsak vizsgálati módszereikben, megfigyelési és kihallgatási technikáikban lettek egyre kifinomultabbak és rafináltabbak, hanem az ellenség definiálása, az ellenségképek kreálása is egyre szofisztikáltabb lett, részletes bizonyítás és érvelés eredményeként alakult, miközben egyre inkább elkülönült az állam és állambiztonsága ellenségeinek köre, egyfajta ellenségkép-ollóként széttartóvá vált az állam és állambiztonsága érdekrendszere, ellenségképei. Különösen jól példázza ezt az idegenfoglaló, például a Magyarországra látogató nyugati állampolgárok ellenőrzésének története: míg az ország vezetése külpolitikai és gazdasági szempontból is alapvetően támogatta a turisták, sőt, az egykori disszidensek és kitelepítettek látogatásait is, az állambiztonság az 1960-as évek folyamán ezzel ellentétes irányban haladt: a nyugati vendégeket eleve ellenségként kezelte, szisztematikus ellenőrzésükre törekedett, és a közvélemény számára is látványos eseteket igyekezett prezentálni.

⁴² Tóth 2008: 11–17.

⁴³ Gyarmati 2000; Gyarmati 2011: 112–295.

⁴⁴ Bánkuti 2011; Rainer 2008, 2018; Ungváry 2013.

⁴⁵ Rainer 2011.

A magyarországi németek elleni állambiztonsági intézkedéssorozatok második hulláma az 1956-os forradalmat követő megtorlások során, illetve azok lezárulta után kezdődött meg. Az állambiztonság figyelme ekkor az emigrációra, a nyugati emigráció ellenséges tevékenységének felderítésére irányult⁴⁶ – kevés sikerrel. Az idegenforgalmi nyitással együtt azonban új ellenségek ellen kellett küzdeni, az egyre nagyobb létszámú nyugati turista érkezésével együtt a kémelhárítás feltételezte az ellenséges szándékú személyek, kémek, ügynökök magasabb arányú beutazását is. A nyugati emigráció egészen a rendszerváltásig a hírszerzés és a kémelhárítás célkeresztjében maradt, de újabb és újabb, a Magyar Népköztársaság elleni ellenséges diverziót folytató csoportok és személyek is a látókörükbe kerültek: a kitelepített magyarországi németek mellett nyugati üzletemberek és a térséggel foglalkozó tudósok, kutatók, akiket mind kémkedéssel gyanúsítottak.

Az állambiztonsági szempontból veszélyesnek minősülő beutazók köre, illetve annak változása a mindenkori ellenségképek alakulását, az államhatalom vélt, esetleg valós ellenségeinek időben változó körét mutatja meg. Az állambiztonság által 1944-től kezdődően a magyarországi németekről – újra – összegyűjtött iratok alapvetően meghatározták a belügyi szervek ellenségképének formálódását az 1960-as években is, amikor az egyre nyitottabb utazási lehetőségek révén a kitelepített magyarországi németek már nyugati rokonlátogatóként, esetleg turistaként érkeztek az országba. Az állambiztonság számára ezek a nyugati állampolgárok a kémtevékenységgel gyanúsítható, ún. külső ellenségek körébe tartoztak, ehhez járult, hogy a nyugati fogyasztói társadalom értékrendjét és tárgyi kultúráját közvetítették a szocialista Magyarország felé. A kémtevékenység gyanúja mellett a beutazó nyugati turisták létszámnövekedésének legfőbb veszélye a nyugati ideológiai diverzió terjedése, a fellazító politika volt, ami alapvetően a nyugati életstílus csábításaként jelent meg a rokonlátogatók esetében.

A magyarországi németek elleni intézkedéssorozatok az 1940-es évek második felében az állami szintre emelt ellenségkép-kreálást és bűnbakképzést példázzák.⁴⁷ Az 1957-ben megnyitott, „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban” című háromkötetesre duzzadt objektumdosszié⁴⁸ első része alapvetően a magyarországi németekkel kapcsolatos korábbi, 1944 végétől összegyűjtött iratok másolatait tartalmazza, melyek a svábok által Magyarország ellen elkövetett bűntettek felidézését szolgálták.⁴⁹ A kommunikatív emlékezet elmélete⁵⁰ felől közelítve azt mondhatjuk, hogy a magyarországi németekkel kapcsolatos, akár pozitív előjelű egyéni emlékezetre ráakódott átpolitizált, sőt, politikai szempontok mentén instrumentalizált emlékezetkultúra határozta meg a svábokkal kapcsolatos kollektív értékpreferenciákat az 1960-as évek Magyarországon, és főként az állambiztonság hivatásos állományáé esetében.

⁴⁶ Baráth 2011a.

⁴⁷ László 2013: 47–48.

⁴⁸ Seewann 2013: 386–387.

⁴⁹ Welzer 2005; Welzer–Moller–Tschugnal 2002.

⁵⁰ Tóth 2017: 56–66.

Az állambiztonság a Kádár-rendszer konszolidálódása idején is igyekezett fenntartani a hiszterizált hidegháborús és ellenforradalmi viszonyokat, ahol csak az lehetséges volt: ellenségeket keresett – és talált. A magyar állambiztonság ebben a megközelítésben jól választotta ki a kitelepített és a Magyarországon élő németeket, hiszen esetükben egy olyan ellenségképet, illetve egy olyan feltételezett ellenséges csoportot sikerült találniuk, akikkel szemben hatékonyan alkalmazhatóak voltak az állambiztonság hidegháborús toposzai és a kémelhárítás kliséi. Ráadásul ezt a csoportot – hivatalos diplomáciai kapcsolatok hiányában – az NSZK sem tudta volna hatékonyan megvédeni, és nyilvánvaló volt, hogy Magyarországon sem lett volna senki, sem a pártban, sem a belügyben, sem más platformon,⁵¹ aki az eljárások és a nagyobb nyilvánosságot kapott ügyek esetében szót emelt volna. Így ez a csoport, illetve az esetek túlnyomó többségében egy-egy egyén vagy család, teljesen védtelenül állt az állambiztonsági és rendőrségi intézkedésekkel szemben.

Az állambiztonság ellenségképei fokozatosan átalakultak, miközben a rendszerváltásig megőriztek bizonyos alapvető vonásokat, viszonyítási pontokat, hiszen a rendszer – változásai ellenére – alapjaiban szovjet típusú, marxista alapú társadalmi-politikai-gazdasági berendezkedésű maradt, és a hidegháború változó intenzitású hullámaiban is mindvégig a Szovjetunió oldalán állt. Az állambiztonsági munka ellenségképeinek változását is ezek a folyamatok, illetve változatlan tényezők határozták meg. Az állambiztonság tisztjei továbbra is ellenségként tekintettek a Nyugatról érkezőkre, a turisták és a rokonlátogatók mellett később a gazdasági és tudományos élet képviselőire is, miközben ez utóbbi csoport az állam és a pártvezetés számára már barátként, partnerként, sőt, a rendszerváltás felé közeledve a gazdaság számára létfontosságú kapcsolatként jelent meg. Az állambiztonság számára az 1980-as évek második felében formálódó ellenzék és az ő nyugati, illetve a blokkon belüli országok ellenzéki csoportjaival való kapcsolataik jelentettek egy újabb célterületet. Itt egy ideig ismét találkozott állam és állambiztonsága ellenségképe, ám a belügyi szervek – saját pozíciójukat is féltve – végül még a rendszerváltás eseményein túlnyúlva is teljesíteni igyekeztek a feladatot, túlfeszítették a kereteket.⁵²

* * *

Az állandó ellenőrzés és megfigyelés, vagy akár csak annak fenyegető lehetősége generációkon át ható bizonytalanságot és bizalmatlanságot eredményezett, s ennek hosszú távú hatásai, kvázi mint egy kollektív (kelet-európai) poszttraumás stressz-szindróma, determinálja kulturális emlékezetünket és máig érzékelhető. Gyakran tárgyalt kérdés, hogy vajon a megfigyelték tudják-e, tudták-e, hogy megfigyelik őket – a megfigyelték, bármilyen személyek, másként viselkednek, ha tudják, hogy ők éppen megfigyelés alatt állnak, legyen az egy kísérleti

⁵¹ Baráth 2011b; Gyarmati 2010.

⁵² Esterházy 2002: 163 (kiemelés az eredetiben).

szituáció, vagy akár egy állambiztonsági megfigyelés. Az állambiztonsági iratokban, jelentésekben, majd az azokat elemző és kiértékelő összefoglalókban láthatjuk, hogyan használja fel az állambiztonság a legártatlanabb jelentéseket is. Tudtak-e vajon a megfigyelték célszemélyi mivoltukról, illetve sejtették-e vajon tetteik és az azokról készült jelentések jelentőségét és veszélyességét? Esterházyt idézve: „Ártalmatlan kis színes, de már tudjuk, semmi sem ártalmatlan: *A jelentés bizonyítja, hogy K. M. és családja kapcsolatot tart fenn K. K.-val és családjával. [...]* Ezek az adatok számunkra operatív szempontból érdekesek.”⁵³

FORRÁSOK

Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL)

3.1.2. M-dossziék (Munkadossziék).

M-23 281. „Csilla”.

M-30 265. „Kardos”.

M-31 526. „Kardos”.

M-32 729. „Rozgonyi”.

3.2.5. O-dossziék (Objektumdossziék).

O-8-121/I., II, III. „Ellenséges sváb szervezetek az NSZK-ban”.

4.1. A-anyagok.

A-2087. Az operatív úton nyert bizonyítékok jogi erejűvé tételének áttekintése, 1978.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Assmann, Jan 1999: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Atlantisz–C. H. Beck Verlag, Budapest–München.

Baberowski, Jörg 2019: *Az erőszak terei*. Európa, Budapest.

Balogh László Levente 2011: Állam és erőszak. *Politikatudományi Szemle* (20.) 1. 119–134.

Baráth Magdolna 2011a: Támogatni vagy bomlasztani? Adalékok a magyar hivatalos szervek emigrációs politikájának változásához. *Betekintő* (5.) 3. http://www.betekinto.hu/2011_3_barath – utolsó letöltés: 2019. december 20.

Baráth Magdolna 2011b: Adalékok a magyar és szovjet hírszerző szervek együttműködéséhez. In: Bánkuti Gábor – Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. L'Harmattan, Budapest, 29–42.

⁵³ Esterházy 2002: 163 (kiemelés az eredetiben).

- Bánkuti Gábor 2011: *Jezsuiták a diktatúrában. A Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya története 1945–1965.* L'Harmattan–Jézus Társasága Magyarországi Rendtartománya–ÁBTL, Budapest.
- Berger, Peter L. – Luckmann, Thomas 1998: *A valóság társadalmi felépítése. Tudásszociológiai értekezés.* Józsvöveg, Budapest.
- Bergmann, Christian 1999: *Die Sprache der Stasi. Ein Beitrag zur Sprachkritik.* Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Cseh Gergő Bendegúz 1999: A magyar állambiztonsági szervek intézménytörténeti vázlata, 1945–1990. In: Gyarmati György (szerk.): *Trezor I. A Történeti Hivatal évkönyve 1999.* Történeti Hivatal, Budapest, 73–90.
- Esterházy Péter 2002: *Javított kiadás. Melléklet a Harmonia Caelestishez.* Magvető, Budapest.
- Engelmann, Roger – Florath, Bernd – Heidemeyer, Helge – Münkkel, Dniela – Polzin, Arno – Süß, Walter (Hg.) 2011: *Das MfS-Lexikon.* Ch. Links Verlag, Berlin.
- Foucault, Michel 1991: A diskurzus rendje. *Holmi* (3.) 7. 868–889.
- Förster, Günter 1996: *Die Juristische Hochschule des Ministeriums für Staatssicherheit.* BStU, Berlin.
- Förster, Günter 1997: *Die Dissertationen an der „Juristischen Hochschule“ des MfS Eine annotierte Bibliographie.* BStU, Berlin.
- Förster, Günter 1998: *Bibliographie der Diplomarbeiten und Abschlussarbeiten an der Hochschule des MfS.* BStU, Berlin.
- Galtung, Johan 1982: *Strukturelle Gewalt. Beiträge zur Friedens- und Konfliktforschung.* Rowohlt Verlag, Reinbek bei Hamburg.
- Gieseke, Jens (Hg.) 1994: *Doktoren der Tschechistik. Die Promovenden der „Juristischen Hochschule“ des MfS.* BStU, Berlin.
- Gieseke, Jens 2001: *Der Mielke-Konzern. Die Geschichte der Stasi 1945–1990.* Deutsche Verlags-Anstalt, München.
- Gyarmati György 2000: *Allamvédelem a Rákosi-korszakban.* Történeti Hivatal, Budapest.
- Gyarmati György 2010: „Nem kár értük”: Az állambiztonsági szervek alkonya Magyarországon 1989-ben. In: Okváth Imre (szerk.): *Állambiztonság és rendszerváltás.* ÁBTL–L'Harmattan, Budapest, 35–61.
- Gyarmati György 2011: *Kísértő közelmúlt – avagy a rendszerváltás egyik deficitje.* ÁBTL–L'Harmattan, Budapest.
- Hürtgen, Renate 2014: *Ausreise per Antrag: Der lange Weg nach drüben. Eine Studie über Herrschaft und Alltag in der DDR-Provinz. Analysen und Dokumente.* BStU–Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen.
- Koselleck, Reinhart 1997: *Az aszimmetrikus ellenfogalmak történeti-politikai szemantikája.* Józsvöveg Műhely, Budapest.
- Koselleck, Reinhart 2006: *Begriffsgeschichten. Studien zur Semantik und Pragmatik der politischen und sozialen Sprache.* Suhrkamp, Frankfurt am Main.
- Landwehr, Achim 2008: *Historische Diskursanalyse. Historische Einführungen.* Campus Verlag, Frankfurt–New York.
- Landwehr, Achim 2018: Diskurs und Diskursgeschichte. *Docupedia-Zeitgeschichte.* docupedia.de/zg/Landwehr_diskursgeschichte_v2_de_2018 – utolsó letöltés: 2019. január 18.

- László János 2013: Bűnbakképzés és nemzeti identitás, avagy a szociálpszichológia mint empirikus társadalomtudomány. In Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Kronosz–MTT–ÁBTL, Pécs–Budapest, 43–61.
- Mills, Sara 2007: *Der Diskurs. Begriff, Theorie, Praxis*. A. Francke Verlag, Tübingen–Basel.
- Pók Attila 2013: Bűnbakok a magyar történelmi gondolkodásban. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Kronosz–MTT–ÁBTL, Pécs–Budapest, 15–32.
- Rainer M. János 2008: *Jelentések hálójában. Antall József és az állambiztonság emberei, 1957–1989*. 1956-os Intézet, Budapest.
- Rainer M. János 2011: *Bevezetés a Kádárizmusba*. 1956-os Intézet–L'Harmattan, Budapest.
- Rainer M. János 2018: *Századosok*. Osiris–OSZK, Budapest.
- Slachta Krisztina 2011: A Stasi operatív csoportja Magyarországon 1964–1989. In: Bánkuti Gábor – Baráth Magdolna – Rainer M. János (szerk.): *Megértő történelem. Tanulmányok a hatvanéves Gyarmati György tiszteletére*. L'Harmattan, Budapest, 101–112.
- Slachta Krisztina 2016: *Megfigyelt szabadság. A keletnémet és magyar állambiztonsági szervek együttműködése a Kádár-kori Magyarországon. 1956–1990*. ÁBTL–Kronosz, Budapest–Pécs.
- Slachta Krisztina 2017: Zur historiographischen Aufarbeitung kommunistischer Geheimdienst-Kooperationen. Die DDR-Staatssicherheit in Ungarn, 1964–1990. In: K. Lengyel, Zsolt – Göllner, Ralf Thomas – Aschauer, Wolfgang (Hg.): *Ungarn Deutschland Europa. Einblicke in ein schwieriges Verhältnis*. Verlag Friedrich Pustet, Regensburg, 57–73.
- Slachta Krisztina 2018: A turizmus mint a kulturális ellenállás állambiztonsági megfigyelésének transznacionális gyakorlata. In: Apor Péter – Bódi Lóránt – Horváth Sándor – Huhák Heléna – Schreibner Tamás (szerk.): *Kulturális ellenállás a Kádár-korszakban: Gyűjtemények története*. MTA BTK TTI, Budapest, 331–344.
- Slachta Krisztina 2019: Reisen durch den Eisernen Vorhang: Familientreffen, Verwandtschaftsbesuche, Urlauber und die ungarische Staatssicherheit, 1955–1960. *Spiegelungen. Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*. (14.) 1. 11–20.
- Seewann, Gerhard 2013: Politikai tisztogatás Magyarországon a második világháború után. Franz Basch népbírói pere. In: Gyarmati György – Lengvári István – Pók Attila – Vonyó József (szerk.): *Bűnbak minden időben. Bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Kronosz–MTT–ÁBTL, Pécs–Budapest, 383–404.
- Suckut, Siegfried (Hg.) 2001: *Wörterbuch der Staatssicherheit. Definitionen zur „politisch-operativen Arbeit“*. BStU–Ch. Links Verlag, Berlin.
- Tomka Béla 2018: Erőszak a történelemben: jelentések és hosszú távú trendek. *Aetas* (33.) 3. 170–185.
- Tóth Ágnes 2008: *Hazatértek. A németországi kitelepítésből visszatért magyarországi németek megpróbáltatásainak emlékezete*. Gondolat, Budapest.

- Tóth Ágnes 2017: *Németek Magyarországon 1950–1970*. (Doktori disszertáció.) Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Ungváry Krisztián 2013: Társadalmi ellenállás a Kádár-rendszerben és az állambiztonság „jobboldali” ellenségei. In: Ungváry Krisztián (szerk.): *Búvópatakok. A jobboldal és az állambiztonság, 1945–1989*. 1956-os Intézet–Jaffa, Budapest, 13–80.
- Weber, Max 1998: A politika mint hivatás. In: Weber, Max: *Tanulmányok*. Osiris, Budapest, 156–209.
- Welzer, Harald 2005: *Das kommunikative Gedächtnis. Eine Theorie der Erinnerung*. C. H. Beck Verlag, München.
- Welzer, Harald – Moller, Sabine – Tschugnall, Karoline 2002: „*Opa war kein Nazi*”. *Nationalismus und Holocaust im Familiengedächtnis*. Fischer Verlag, Frankfurt am Main.